Мама пекла пироги, як завжди в неділю, і прибирала в хаті. День був сонячний; сяяв білістю засланий свіжою скатертиною стіл: хата була посипана білим піском. З огляду на свято мама вимила мене добре, голову розчесала, одягла чисту сорочку. І сама причепурилася, адже їй тоді було 32 чи 33 роки.

Всі ці заходи завжди навівали почуття святковості: я був піднесений, зосереджений і солодко зажурений. У такі хвилини душа моя починала неспокійно ворушитися, перехлюпуватися через береги і гнала кудись у таємничі далі, кудись за Чернеччину , кудись за Вільховий Ріг , Скутувате . А надто за ті Дубові Гряди , що переслідували мене все життя.

Я їв пирога, тривожно придивлявся до того, що діється у тій далині.

ї раптом у хату зайшов батько і з ним Нестор Степанович Коломієць, Михайло Іванович Бондаренко, Іван Сіренький-Калїожний. Мама подала на стіл пироги, сметану, по чарці. Всі ці люди були для мене теж таємничі. Два перші жили невідомо де, край села — у далині, далина ж для мене завжди була романтична; а Іван Сіренький хоч і жив близько, так мав жінку, котру всі в селі називали Бакаїха, Бакайка... А бакаї — це ж глибокі вибої десь на не наших, на чужих далеких дорогах, бо в нас усе це зачісується під одну гребінку: не бакай, а калюжа, вибій...

Прийшли вони якісь стривожені, незвичайні, почали говорити, і з того, що вони говорили, я зрозумів, трапилося лихо: помер Лев Толстой. Так я дізнався, що на світі жив великий письменник, який був гордістю всіх тих, хто сидів тут за столом.

Одна деталь засіла тоді мені в голову, і з нею я пережив усе своє життя.

Серед гостей мого батька особливе місце посідав Нестор Степанович Коломієць. Це був чоловік бувалий; з косою він обійшов увесь Лісостеп, Дон, Херсонщину. Людина була непогамовна, неспокійна, одвічний мандрівник, одвічний шукач. По натурі він був винахідник, новатор, а такі люди завжди йдуть не в ногу з традицією, раз у раз прищіпують її або од-сувають від себе непоштиво носком черевика. Був він бідний, хати не мав і грошей на те, щоб побудувати її, теж не мав. У ті часи побудова хати була справою трудною.

Нестор Степанович, находившись по світах, приніс у село нові ідеї. Вони зводилися до того, що будівництво хати можна спростити, можна обійтися без глиць, без сторчування, без кулачення й подібного. Хату можна вилити з глини цілком, так, наприклад, як робиться це на Херсонщині, яку він тоді Таврією називав... Такі думки були нечувані, такі хати небачені, абсурдні, недоречні та й, без сумніву, дурні. Що путнього можна було почути від такого перелітного птаха?! І Нестор Степанович, цей мудрець, красень, сміливець, сходив за дурня у Шахівці.

Отож ідеї сущлыю вилитої з глини хати тоді ніхто не підхопив, крім нього самого. Він собі хату таку вилив. ї на неї ходили люди дивитися з усіх довколишніх сіл як на диковинний виплід дурного натхнення. Була вона мала, непоказна, до такої міри закушкана соломою, що й стін не видно було! Що ж поробиш? Без грошей навіть сам бог не зробив би чогось кращого. Нестор Степанович, проте, не здавався. Був він невтомний. Ходив по селах з великою поперечною пилкою — пиляв добрим людям колоди на дошки. Інколи брався ще за одну зовсім не звичайну в нас справу: копав на хуторах хуторянам колодязі. Степ у нас був високий, і до води часом доводилося докопуватися на десятки сажнів. Та й цього мало. Виливши собі з глини хату, напрацювавшись у теплу пору чи біля дощок, чи біля колодязів, Нестор Степанович узимку брався до побудови крупорушки, причому такої, щоб в ній людська сила оберталася на чотири кінські сили!

Змалку я наслухався про химери Нестора Степановича. Про його походеньки батько розповідав весело, але завжди з великою прихильністю до Нестора Степановича. Ця прихильність виявлялася у тому, що, незважаючи на те, що обидва були однолітки, батько завжди називав його на ім'я та по батькові.

Побачити зблизька Нестора Степановича була для мене не така буденна річ. І я дивився на нього, слухав його і запам'ятав усе, що він сказав, від слова до слова. Згідно з його розповіддю, після свдерті Льва Толстого залишилася чорнильниця і ручка, якою він писав свої книжки. На ці речі великої людини накинули оком англійці, запропонували за них велику суму і купили той письмовий прилад за сорок п'ять тисяч карбованців.

Ця його розповідь справила величезне враження і на нього самого, і на всіх присутніх, і він сказав із глибоким сарказмом і болем:

— Англійці знають, що роблять. То тільки нам усе байдуже!

Всі вони були прості, малописьменні люди, але вигранені життям, сяючі, як коштовні алмази.

Це була перша зустріч з Л. М. Толстим.

Та ось мені перейшло на шістнадцятий. Де ДІЛИСЯ думки про горобців, про кіб'ят і кібчиків! Хвилі, серед яких я опинився, донесли мені чутки про незвичайні книжки Л. М. Толстого: "Исповедь", "В чем моя вера" 6. Я їх дістав і прочитав. Написані ці книги були пристрасно. Видно, Толстой справді борсався у тенетах важливих роздумів, і книжки вийшли такі ж самі: схвильовані, повні борсання. Минуло відтоді багато часу, і я забув зміст обох книг, забув, чим БОКИ були спільні й чим різнилися. Здається, в одній із них Толстой заперечував церкву й священиків; у другій, здається, стояв за церкву й церковні обряди і

закликав людей до церкви ходити, богові молитися, шукати в собі царства божого.

Книжку я прочитав. Старий граф піймав мене. В сім'ї у нас до божих проблем ставилися не тільки індиферентно, а навіть вільно. Батько змолоду твердив, що бога нема; мама не задумувалася над цим. Для неї бог був пов'язаний нерозривно з нашими іконами, перед якими вона в належні свята світила лампадку і які прикрашала віничками із сухих ароматних васильків. Я до релігії ставився формально. До церкви всі ходять, і я ходив, хоч там узимку й мерзнуть нош, та ще й як! У школі годилося вивчати молитви й розказувати їх напам'ять священикові отцю Андрію Щетинському. Я їх вивчав, відповідав і зразу ж забував до наступного уроку закону божого, так ця дисципліна називалася. Годилося ще й хрестики носити. І я носив хрестик, щоб у належні дні на уроці закону божого показати його отцю Андрієві. Так велося. Годилося також наприкінці зими поститися і говіти. Я теж говів, хоч і не постився: їв те, що наша мама готувала. Молоко вважалося продуктом скоромним, наша мама скидала з нього всяку заборону, і ми його залюбки пили. По всьому треба було запричаститися 7, і я запричащався. Інші не знаю, для чого це робили. Я ж для того щоб одержати належно довідку, підписану нашим псаломщиком8, і віддати її начальству нашого Вищого початкового училища. Для мами нашої говіння9 теж оберталося на пусту формальність. Це виражалось у такій всезагальній формулі: "Піду до церкви /попа в решеті возити", тобто на сповіді розказати йому стільки правди, скільки води в решеті залишилося б, коли хто в ньому воду надумав косити. Цю формулу я нерідко чув і від сусідок, і від нашої мами.

На цьоїуіу тлі байдужості до релігійних проблем визрівали і наші хлопчачі вчинки, в яких індиферентизм сполучався з хлоп'ячим завзяттям. Хрести годилося носити учням усіх чотирьох класів нашого училища. Насправді ж косили їх лише учні двох молодших класів. Старшокласники були вільні від цих обов'язків. Виручала їх система патронату.

Полягала вона в тому, що кожен учень з двох перших класів мав свого патрона, шефа з класів третього й четвертого. Шеф, упіймавши мене в коридорі на початку учбового року, казав: "Іване, будеш носити для мене хрестика, у нашому класі закон божий буває у вівторок і четвер. Гляди ж не забудь! Чи, може, тобі не шкода свого носа й потилиці?" Якщо взяти до уваги, що в кожному класі закон божий бував двічі на тиждень, то й виходило, що хрестик я мусив мати при собі цілий тиждень. Мусив, Нічого не поробиш. Носив я його спочатку на ретязку на шиї. З другого півріччя мода змінилася. Вважалося відсталістю носити хрестик на ретязку ще й на шиї! Новий статут гласив, що відтепер замість максі-ретязків запроваджувалися міні-ретязки. Ретязок обрізався так, що з нього можна було зав'язати лише петельку. Отож хрестика відтепер носили уже не ка шиї, а в кишені. В дні закону божого хрестик витягався на світ білий і пристібався до ґудзика. Формула при цьому була така. Отець Андрій Щетинський: "Хрестика маєш"? — він часом любив звертатися по-українськи. Ти відповідаєш: "Маю, батюшко" — і простягаєш йому назустріч кустарний виріб з дешевенької міді. Отець Андрій тоді уже мав вісімдесят років і, п£вне, бачив не дуже добре. Блисне щось у вічі — і гаразд, викрутас сходив з рук!

Учителі наші теж байдуже ставилися до релігійних проблем. Особливо чарував учитель природознавства Михайло Михайлович Кроміда. Йому чомусь найчастіше доводилося супроводити нас до церкви. І тут ми всі діставали особливого роду утіху, дивлячись на хрести, які накладав собі на груди учитель. Хрестився він так, ніби швидкими рухами галстука зав'язував. Дивлячися на ці вправи, ми штовхали один одного, мовляв, глянь, які коники викидає! Ну, звичайно, і самі вчилися так хреститися.

Все це були форми, за якими нічого не ховалося. В бога ми не вірили або вірили так, як вірила моя мама. І раптом виявляється, що Лев Миколайович Толстой ставить питання зовсім інакше. Він стверджує, що бог таки є, що в бога вірити треба, що треба виховати в собі всепрощенство, не опиратися проти зла: смальнуть тебе в ліву щоку — підстав ще й праву. Ось як закрутив Лев Миколайович! І що ж вийшло з

цього? А вийшло те, що Іван пішов у церкву сам, без загадування, і не в піст, як звичайно ходив, а серед літа, в чудесне надвечір'я. Була субота. Всі люди працювали: хто в полі, хто дома на городах. Вечір той у мене був вільний, я прибрався чисто й пішов у церкву, за порадою Льва Миколайовича Толстого. Надворі ще пашіли залишки спеки. В церкві ж панувала прохолода, її оповивав поетичний сутінок; від усього випромінювалась якась чистота (наші молодиці пильно за цим стежили) і урочистість. Пахло гарно паленим воском. Правив службу наш сільський священик отець Кузьма. Я його зназ здавна. Відколи і|це вчився у нашій сільській школі. Він приходив до нас викладати закон божий. Сідав на парті біля когось із учнів і починав розповідати легенди про створення, світу, про Адама Єву10, про потопі111',, Авраама і ІсаакаЯ'.. Ці казки можна п;о.-всякому розповідати, наприклад, з трепетом, внутрішнім хвилюванням. Отець Кузьма, видно, надавав значення цим історіям не більше, ніж наші сусідки розповідали про відьом. Сігухалося його легко, він підбирав такі слова, щоб не акцентувати на трагічності змісту деяких з цих оповідей, переносив змістовий наголос на щось інше, цікавіше для дітей і не страшне. У мене про нього зостався спомин як про порядну хорошу людину. Забігаючи наперед, скажу: на початку революції він вивчив бухгалтерську справу, скинув сан і пішов працювати в кооперацію. Загинув він трагічно під копитами коней якогось п'яного хуторянина.

Так ось цей чоловік, одягнений у відповідне убрання, тихо й самітно походжав по церкві, заходив у вівтар, виходив у молільний зал, кадив кадилом, виголошував належні формули. Робив усе це гарно, стриманим молодим голосом. Мені було приємно відзначити це. Людей у церкві було небагато, якийсь десяток стареньких бабусь. Ну й, крім них, молодий гарний псаломщик з гучним, позбавленим гнучкості, отож дерев'яним голосом. Я зайшов у найтемніший куток: соромно було поповнювати собою ряди бабусь, ку і звичайно ж, вислід толстовської настанови: якщо молитися, то МОЛИТИСЯ так, щоб права рука не знала, що робить ліва. Дома я ніколи не молився, бо це здавалося пустою справою — давалися взнаки впливи школи, впливи батька й нашої мами. Тим часом Толстой радив і любити бога, і шукати бога, і молитися йому. І

я взявся за цю справу. Пробую молитися, а воно не молиться. Вийшла така історія, як у дядька Назара із жабою у голодний рік: і піймав, і зварив, а пробує до рота піднести — не піднесе: вадить, на блюванину верне! Тим часом у церкві стемніло, з усіх кутків посунули тіні. В цьому присмерку мені здавалося, що щось молоде й гарне прослизнуло в церкву. Ну, звичайно, це дівчина. Мені було вже чи не шістнадцять, отож пробуджувався у мені інтерес не лише до б.ога, а й до дівчаток: якимись божественними, незвичайними вони здавалися мені у своїх білих блузочках і білих хусточках — у ті роки дівчата таке вбрання дуже любили. А надто хусточки. І не ситцеві вони були, а прозірчасті, з ніжної тканини, яку називали батистом. Така біленька хустинка сяйнула і в церкві. Хто ж це? Дівчат я знав багато, півсела: у селі ж бо люди знають один одного з дитинства. І ця була, певне, якась подруга моїх дитячих літ. Он вона стоїть і теж у темному кутку. Хто ж це така? Хоч сам я і не збирався щось зробити, щоб ближче придивитися до неї, та ноги самі ворухнулися, самі почали переступати. Отож я і почав наближатися до дівчини. Незабаром і пізнав її. Це була Таня — таємний предмет моїх хлопчачих зітхань. Жила вона у Ши-ненківському кутку, мала вже п'ятнадцять або й шістнадцять років, плечі мама дала їй гарні, лице ніжне. Вираз її карих очей мав наді мною гіпнотичну силу: я ніколи не міг глянути на ті очі, відразу ж червонів, губився і тікав, ледве привітавшись. Видно, не дуже хороброї вдачі був! Отже, сталося так, що в той момент, як я ступив крок до неї, вона враз, обернулася, щоб вийти з церкви, і ми зіткнулися з нею ніс до носа.

Мені сталося так, неначе у мене з вогнемета пальнули. І я згорів! Дівчинка ж тільки в першу хвилину здивувалася. В наступну мить прошепотіла, неначе аж радо:

— А-а! І ти тут! Мені сказала Вірка, що сьогодні вінчання буде. А воно й не буде. Завтра буде...

Таня врятувала мене. Мені не треба було вигадувати версії про те, як я опинився у цьому баб'ячому царстві. Я відповів їй.

— І я теж чув, що вінчання не буде...

Цей хід дав мені право тихенько посунути за Танею. Ми щасливо вийшли з церкви й розтанули в чарівному шахівському надвечір'ї. До цього я ніколи плече в плече не ходив з дівчатами, надто на вулиці, надто з присмерку... Боже мій! Я ступив у якийсь новий світ... Таня чудесно співала, надто гарно у неї виходиз романс "Прийде весна, і все зазеленіє..." 13 Романс був романтичний, у ньому викладалися скарги на безжальний час, який приносить людям розлуку, коли ото "головонька безжально посивіє, вогонь очей навіки пропаде..." Романс мені дуже подобався, він хвилюзав мейе, хвилювала близькість Тані, хвилював її голос, її батистова косиночка, яку вона на плечі поклала. Ці шари хвилювання накладались один на один, перетворились на вогнище, жар якого попелив мене. Дівчина співала, я слухав. І судилося Тані витіснити з мого серця, з моєї душі і думки про бога, і Льва Толстого, і його возвишені міркування. Його хзилював бог, мене — Таня; його душа летіла до возвишених високостей, моя — до тієї ж таки Тані. У нього бог — це любов. А що ж тоді Таня?! Хіба вона не любов, найвозвишеніша, найпрекрас ніша?! Ми й говорили з Танею, звісно, про наші шахівські діла. Цікаво, що про те, чим я жив цей останній час, про своє читання Толстого, про своє намагання бога знайти я Тані й слова не сказав. Було б недоречно, не на місці та й соромно. Тані та розмова була така ж непотрібна, як і мені. А романс її я пам'ятаю до цього дня.

1 Толстой Лев Миколайович (1828—1910)—граф, російський письменник, член-кореспондент (1873), почесний академік (1900) Петербурзької АН.

2 Чернеччин а.— Йдеться про село Чернещину, центр Чернещинської сільської Ради Красноградського району Харківської області. Розташована на правому березі ріки Орчик.

Вільховий Ріг — населений пункт, який входить до Мартинів-ської сільської Ради Красноградського району Харківської області.

4 Скутувате — населений пункт у Красноградському районі Харківської області.

5 Дубові Гряди — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Орелі. Виникло у другій половині XVIII ст., першим поселенцем був Хаз — кріпак поміщиків Базилевських. Село оточувало лісове господарство, що мало п'ятдесят десятин і належало до революції господарю колишнього маєтку — Безику-Безаку. Лісовий масив Дубові Гряди цінувався деревиною найвищого сорту.

6 "Сповідь" (1879—80), "В чому моя віра?" (1882—84) — твори Л. Толстого, в яких він приходить до заперечення існуючого соціального ладу — самодержавства, з чим раніше був пов'язаний своїм вихованням, життєвим досвідом. Глибокий ідейний перелом, розчарування, безвихідь перед неминучою смертю приводять #ого до віри в бога.

7 По всьому треба було запри частит и с я...— Згідно з християнським віровченням, віруючі прилучаються до Христа, причащаючись під час літургії хлібом та вином, які нібито ототожнюються з його тілом і кров'ю. Причащання — одне з головних таїнств християнства.

8 Псаломщик — у православ'ї нижчий церковний служитель, що допомагає священикові під час богослужіння, зокрема читає вголос Біблію, Псалтир.

9 Говіння — християнський обряд, пов'язаний із пасхальними святами, який включає в себе сповідь та причащання, зумовлюючи тим самим очищення душі.

10 А д а м і Є в а.— За біблійною легендою, перший чоловік та жінка на землі, які вважаються прабатьком і праматір'ю роду людського. Адам нібито створений богом із праху земного, а €ва, його дружина, з Адамового ребра.

11 Потоп — за біблійною легендою трактується як катаклізм світового значення (вселенський потоп), коли за божим насланням за гріхи людські гине все живе чи зберігається той необхідний мінімум, який знову послужить відродженню життя на землі.

12 Авраам і Ісаа к.— За біблійною легендою, Авраам (Абрам) — родоначальник євреїв. За велінням бога Ягве, він мав принести в жерт— ву свого сина Ісаака, але в момент жертвоприношення був зупинений ангелом.

13 "Прийде весна, і все зазеленіє..." — романс невідомого автора. Під назвою "Прийде весна, і гай зазеленіє" записаний в с. Зінцях Полтавського району в 1940 р.